

КИНОСЦЕНАРИЙ – КИНОФИЛЬМНИНГ АДАБИЙ ВА ГОЯВИЙ- БАДИЙ АСОСИ

(Эркин Аъзамнинг “Танҳо қайиқ” киноривояти мисолида)

Исломжон ЁҚУБОВ,

Алишер Навоий номидаги ТошДЎТАУ профессори, филология фанлари
доктори

islamxoja_yakubov@mail.ru

Вазираҳон АХМЕДОВА,

Филология фнлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

vaziraahmedova1112@gmail.com

Аннотация: Ушбу мақолада ўзбек адиби Эркин Аъзамнинг “Танҳо қайиқ” киноривояти мисолида киносценарий кинофильмнинг адабий ва гоаявий-бадий асоси экани муаммоси ўрганилган.

Калит сўзлар: драма, киносценарий, кино, кинематография, синкретизм, дунёкараш, эстетик таъсир, эстетик дид, ижодкор шахсияти, поэтик маҳорат

КИНОСЦЕНАРИЙ – ЛИТЕРАТУРНАЯ И ВООБРАЖАТЕЛЬНО- ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ОСНОВА КИНОФИЛЬМА

(На примере фильма Эркина Азама «Одинокая лодка»)

Аннотация: В данной статье на примере киноповести «Одинокая лодка» узбекского писателя Эркина Азама исследуется проблема сценария, являющегося как литературной и идейно-художественной основой фильма.

Ключевые слова: драма, сценарий, кино, кинематография, синкретизм, мировоззрение, эстетический эффект, эстетический вкус, творческая личность, поэтическое мастерство

FILM SCENARIO IS THE LITERARY AND IMAGINATION- ARTISTIC BASIS OF THE FILM

(On the example of Erkin Azam's film “The Lonely Boat”)

Annotation: In this article, on the example of the film story “The Lonely Boat” by the Uzbek writer Erkin Azam, the problem of the script, which is both the literary and ideological and artistic basis of the film, is explored.

Keywords: drama, screenplay, cinematography, cinematography, syncretism, worldview, aesthetic effect, aesthetic taste, creative personality, poetic mastery

Маълумки, драма ва кино санъатларининг тасвир предмети ҳаракатга асосланади. Экран санъатининг таркибий қисми бўлган кинематография техник воситалар асосида шаклланди. Ёзувчи-драматург, режиссёр, актёр, оператор, рассом, композитор каби ижодий ходимларни ягона жамоага жамлади ва бадиий ижод тури сифатида оммалашди. Зотан, у ўзида адабиёт ва театр, тасвирий санъат ҳамда мусиқа каби санъат турларининг эстетик жиҳатларини уйғунлаштирди. Йирик план, параллел монтаж, кенгайтирилган панорама каби ифодали воситалардан самарали фойдаланиш, айниқса, телеэкран билан ҳамкорлик унинг имкониятларини орттирди. Полифониянинг турли шакллари кўллаш эса кинони жанр ва услуб жиҳатдан бойитди. Шунинг учун унинг ғоявий-бадиий таъсир майдони инсон фикр-туйғуларига таъсир этиш, дунёқарашини шакллантириш, эстетик дидини юксалтириш каби ижтимоий-сиёсий, маданий-маърифий тарбия соҳаларини қамраб олди¹.

Кинодраматургия эса, бадиий адабиётнинг экранда кўрсатиш учун мўлжалланган алоҳида тури бўлиб, кино ва драматургия кўшиливидан юзага келган синкретик ҳодисадир. Бинобарин, кино асарининг адабий ва ғоявий-бадиий асосини киносценарий ташкил этади. Кинодраматург тасвир асносида кинонинг имкониятларини инобатга олиши, асарни унга мослаштириши лозим. Жумладан, мустақил асарнинг шакли ҳам адабий, ҳам кинематографик характерда бўлиши, ўзида яратилажак фильмнинг наинки мазмуни, балки структурасини ҳам акс эттириши лозим. Демак, унда насрнинг кўламдорлиги, драманинг ўткирлиги, поэзиянинг лирик латофати, тасвир ёрқинлиги, мусиқий равлонлик, диалоглар кескинлиги каби омилларнинг ўзаро уйғунлашиви муҳим аҳамият касб этади.

Э.Аъзамнинг “Жаннат ўзи қайдадир”, “Шажара”, “Фаррош кампирнинг туши”, “Хонадон эгаси”, “Танҳо қайиқ ёхуд девонанинг орзуси” номли

¹ Абул-Касымова Х. Рождение узбекского кино. – Т. 1965; Тешабаев Дж. Пути и поиски. – Т. 1972; Тешабаев Дж. Узбекское кино: традиции, новаторство. – Т. 1979; Абул-Касымова Х., Тешабаев Дж., Мирзамухамедова М. Кино Узбекистана. – Т. 1985.

пъесалари республика театрларида сахналаштирилди. Унинг “Чантриморе” (1990), “Пиёда” (1996), “Дилхирож” (2001), “Эркак” (2004), “Забаржад” (2007), “Сув ёқалаб” (2008), “Жаннат қайдадир” (2008), “Қарздор” (2010), “Паризод” (2012) каби ўнлаб асарлари кинолаштирилди. Юқорида саналган асарларнинг баъзилари республика кинотеатрларида муваффақиятли намоиш этилган бўлса, айримлари ҳатто халқаро майдонларда ҳам ҳақли эътироф этилди.

Жумладан, “Дилхирож” фильми Германия ва Франция телеэкранлари орқали намоиш этилиб, нухаси Япониянинг Фукуока киномузейидан ўрин олди. “Эркак” фильми “Киношок” халқаро кинофестивалида “Энг яхши сценарий” номинацияси бўйича ғолиб деб топилди. Шунингдек, Франциянинг Везуль шаҳрида ўтказилган халқаро кинофестивалнинг Бош соврини – “Гран-при”га сазовор бўлди. “Забаржад” фильми “Московская премьера” ва МДХ анжуманларида махсус диплом билан тақдирланиб, республикада ўтказилган кинофестивалнинг “Энг яхши актриса” номинацияси ғолиблигига муносиб кўрилди. “Сув ёқалаб” фильми Москвада ўтказилган “Золотой Витязь” (“Олтин Рицарь”) халқаро кинофорумида “Серебрянный Витязь” (“Кумуш Рицарь”) совринига сазовор бўлди. Бу ютуқ асарнинг Нью-Йорк шаҳрида (АҚШ) бўлиб ўтган Осие фильмлари кинофестивалида қатнашишига йўл очди. Бу гал “Энг яхши актёр” номинацияси ғолиблиги қўлга киритилди. “Паризод” фильми “Киношок” халқаро кинофестивалининг Бош совринини қўлга киритди.

Албатта, бундай ютуқлар Э.Азамнинг жаҳонгашталигига сабаб бўлди. Кинодраматург: “... ана шу анжуманлар ҳам каминага бир кинодарс бўлган”², дея эътироф этганидай, жаҳон бўйлаб ижодий сафарлари жараёнида Э.Аъзам соҳанинг нозик асрорини ўрганди, кўплаб дўстлар орттирди. Аслида ҳам, кино асарларининг жанрлар бўйича ёхуд минтақалараро ўтказиладиган конкурсли кўрик-танловлари жараёнида жаҳон кино санъатининг энг яхши ютуқлари намоиш этилади. Мукофотга лойиқ ва совринли ўринлар аниқланиб, соҳанинг кейинги ривожланиш йўналишлари белгилаб олинади. Турли халқ санъаткорлари ўзаро ижодий фикр алмашадилар. Санъат ва маданиятлар бир-бирига анча яқинлашади. Бинобарин, кинофестиваль сабоқлари Э.Аъзамнинг

² Эркин Аъзам. Кинога қандай келиб қолганим. // Эркин Аъзам. Танҳо қайиқ. Киноқиссалар. Шарқ НМАК Бош таҳририяти, – Т. 2017. – Б. 5.

Темурмалик Юнусов ва Юсуф Розиков каби ўзбек кинорежиссёрларидан ўрганганларини янада тўлдирди.

Умуман, ўзбек кинодраматургиясининг кейинги ривожда Э.Аъзам киноқиссалари ҳам муайян ўрин тутди, деб бемалол айтиш мумкин. Шуниси ҳам борки, муаллиф ўз ижод жараёни хусусида тўхталиб: “... мен уларга оз-моз кино тусини бериб, дангал киноқисса атаб, аммо-лекин бошиданоқ китобга мўлжаллаб ёзаман: кино қилинса қилинар, бўлмаса ўқилар-ку”³, деб ёзади. Бу ҳол Э.Аъзам асарларида объектнинг пластик образи яратилгани, яъни уларда ижодкор шахсияти объектга сингдириб юборилгани, театр ва кинога асос бўлган бу бадиий матнларни ўқиб қабул қилиш ҳам мумкинлиги ҳақида сўзлаш имконини беради.

Масалан, Эркин Аъзамнинг “Танҳо қайиқ” киноривояти⁴ қирқ битта мўъжаз фаслдан иборат мозаика бўлиб, таркибий тузилишига кўра муқаддима, асосий қисм ва хотимадан иборат. Биз бу асарнинг бадиий матни ҳақида сўзлар эканмиз, фильм яратишнинг ишлаб чиқариш эмас, балки ижод томонинигина назарда тутамиз. Театр ва кино учун ёзилган сценарий негизида яқин ўтмишда содир бўлган Орол фожиасидек глобал муаммо турса ҳам, у реал борлиқнинг айнан ўзини акс эттирмайди. Аниқ ҳужжатлиликка ҳам даъво қилмайди.

Бинобарин, “Танҳо қайиқ” табиат ва жамият муаммосини ифодалаган тарихий мавзудаги сценарий бўлишига қарамай, соф илмий-оммавий асар ҳам эмас. Бу ҳол адибнинг нуқтаи назари, миллий ҳаётни қанчалик чуқур билиши, поэтик маҳорати, услуби, қаҳрамонлар ички дунёси: (миллий қиёфаси, фикр-ўйлари, руҳий-психологик драмаси) ни қандай очиб бера олгани маслаларини таҳлил ва тадқиқ этиш, сценарийнинг бадиий қимматини баҳолашга тўсик бўлолмайди.

Одатий шакл мазмунлардан қочишга уринган ва томошабинни жалб қилишнинг янги йўллари излаган Э.Аъзам мазкур асарда ижтимоий-маърифий муаммоларни шоирона романтик нигоҳ билан кузатди. Тарихий мавзуга замонавий талқинни олиб кириш учун гоҳ фольклор ва мумтоз адабиётга хос бадиий ифода усулларига, гоҳ ижтимоий-фалсафий талқинларга мурожаат қилди.

Жумладан, асар жанри “киноривоят” тарзида белгиланишидаёқ халқ оғзаки ижодининг “ривоят” жанри тажрибалари ижодий ўзлаштирилганига

³ Эркин Аъзам. Ўша жойда. – Б. 6.

⁴ Эркин Аъзам. Танҳо қайиқ. Киноривоят. // Эркин Аъзам. Танҳо қайиқ. Киноқиссалар. Шарқ НМАК Бош таҳририяти, – Т. 2017. – Б. 171-212.

ишора қилинган. Асар муқаддимаси (171-172 -б.) халқ ривоятлари сингари ҳикоячи баёни билан бошланади. Гарчи асарда халқ қаҳрамонари ёхуд реал тарихий шахслар иштирок этмаса ҳам, унинг бош ғояси асосида тарихий воқелик ётади. Орол ғожиасининг асл сабаблари изланади. Одоб-ахлоқ, элсеварлик, имон-эътиқоднинг идеал меъёрлари ташвиқ этилади. Қистирма эпизод сифатида киритилган пир ва оқибатли мурид ҳақидаги ривоят ҳам худди мумтоз адабиёт анъаналаридаги сингари киноривоят мазмунига сингдирилиб, Ҳақнинг улуғ даргоҳидан умидвор Орол бобо руҳияти теран эътиқод ва кўнгил одами сифатида очишга хизмат қилдирилади. (189-б.) Бобони қўллаб турувчи номаълум отлик образи ҳам ғойиб бир банда сифатида талқин қилинади. Бундай ҳолнинг ота-бола диалогига кўчиши киноривоятда фикр-қарашлар зиддиятини ёрқин намоён қилади:

Қалимбет: – Ие, ие! Ҳажга ҳам-а? Ота, ўйлаб гапиряпсизми ўзи? Сиз бормай ким борсин ҳажга?! Бировга ёмонлик қилмаган бўлсангиз, хиёнат қилмаган бўлсангиз, ҳеч кимнинг молу жонига кўз олайтирмасангиз...

Орол бобо: – (эриб кетиб). Рости-ку, бир-икки дафъа чоғланиб ҳам кўрганман, ўғлим. Юрак дов бермади-да: ўзинг ким бўлсан-у, ҳажни орзу қилсанг дегандай. Лекин ичимдаги бир сирни айтсам: баъзан худдики бориб келганга ҳам ўхшайман! Нияти билан-да...

Қалимбет: – (жонланиб). Ана энди чинакамига бориб келасиз, отабой! Ҳамма ҳужжатларингиз тайёр!

Орол бобо: – (оғзи очилиб). Ия, бир оғиз олдимдан ўтсанг бўларди...

Қалимбет: – Ўтсам-ўтмасам, энди масала ҳал! Азза-базза биттасининг ўрнига гаплашганман-а!...

Орол бобо: – Нима? Бировнинг ўрнига?! (У балодан қочган каби, икки қўли олдинда, тисланиб). Бормайман! Ўйлаб қилдингми ўзи шу ишни, Қалимбет! Гуноҳ-ку бу ахир, гуноҳи азим!⁵

Адабий-бадий матн таркибидаги юқоридаги нутқий мулоқот (диалог) дан кўринадики, Орол бобо наинки персонажлар эътирофига кўра, балки нияти, сўзи ва амалининг поклигига кўра ҳам теран эътиқод одами сифатида ўз жигарбанди Қалимбет ва шу типдаги қавмдан кескин фарқланади.

Шу маънода, Орол бобонинг денгизни ўз аслига қайтариш йўлидаги юксак орзу-интилишлари ҳам бир жиҳатдан, Э.Аъзамнинг табиатни асраш

⁵ Эркин Аъзам. Танҳо қайик. Киноривоят. // Эркин Аъзам. Танҳо қайик. Киноқиссалар. Шарқ НМАК Бош таҳририяти, – Т. 2017. – Б. 195.

муаммосига эътиқодий мазмунда жавоб излаши, Қуръони карим оятлари ва Ислом таълимотларига мурожаат қилишидан озиқланади. Зотан муқаддас китобнинг “Анбиё” сураси 30- оятида: “... ва сувдан ҳар бир тирик нарсани қилганмиз”- дейилса, “Нур” сурасининг 45- оятида: “Аллоҳ ҳамма жониворни сувдан яратди” - дея марҳамат қилинади.

Дарҳақиқат, жонли коинотнинг асли ҳам, таркиби ҳам сув бўлиб, ер юзида сувсиз ҳаётни тасаввур қилиб бўлмайди. Айни масала хусусида баҳс юритган Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф сув неъматини ва уни исроф қилмаслик ҳақидаги ҳукмлар хусусида тўхталиб: “Ислом умматининг ўтган авлодларининг сувга бўлган эътиборлари шу даражага етганки, ҳатто уламоларимиз фикр китобларида: “Денгиздан олганда ҳам сувни исроф қилмаслик ҳақида” деган боблар очганлар”⁶, деб ёзадилар.

Демак, киноривоят ёзилаётган пайтда Э.Аъзам сув Аллоҳнинг улкан неъматини экани, уни исроф ва ифлос қилмаслик ҳақидаги исломий кўрсатмалар билан танишган ва муҳаддисларнинг ривоятларини имкон қадар характерлар тийнатишга сингдиришга интиланган. Орол бобонинг золим қавмдан йироқроқ бўлишга интилиши, ҳаётини гўзал инсоний сифатлар билан зийнатлаши, ният холислигида ҳикмат кўп эканига астойдил ишониши иймони бут, қалбий ибодатдаги зот эканига далолат бўла олади.

Муаллифнинг воқеа давомидаги саҳна ҳаракати ва нутқ жараёни билан боғлиқ тафсилотларга берган изоҳлари – ремаркалар ҳам содир бўлаётган воқелик моҳиятини тасаввурда жонлантиришга хизмат қилади. Зотан биз ремаркалар орқали Э.Аъзам нигоҳи ўша воқеаларни қандай “кўрди” ва персонажларнинг гап-сўзларини қандай “эшитди?”, деган саволга ишончли жавоб топамиз ва қисман унга эргашамиз. Жумладан, фарзандининг ҳаж сафари ҳақидаги таклифи ва отасига бўлган эътиборидан Орол бобо дастлаб ҳар қандай ота сингари “эриб кетиб” турса, ўз ички дардлари, холис ниятларини баён қилганида “жонланиб” кетади. Қалимбет унинг бир оғиз фикрини сўрамай тақдирини ҳал қилганидан “оғзи очилиб” қолади. Бир мусулмон бандани зор қакшатб ҳам Қалимбетнинг бир туки ўзгармай туриши – мўминларни муқаддас ибодат сафарига жўнатишга ҳам таниш-билишлик аралашганидан хабар топганида: “У балодан қочган каби, икки қўли олдинда, тисланиб” каби изоҳ берилади. Юқоридаги сингари вазият-ҳолат талабига кўра содир бўлувчи ўзгаришлар Орол бобонинг овоз тони, оҳанги, темпи,

⁶ Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Иймон. Шарҳ НМАК Бош таҳририяти, – Т.2006. – Б.84

паузалари, тана ҳолати, юз-кўз, қўл ҳаракатлари ифодаси, имо-ишоралари ҳамда кескин қилиқлари орқали кўрсатилади. Шубҳасиз, Э.Аъзам бундай тафсилотларни бериш орқали бир жиҳатдан, саҳнавийликни кучайтирса, иккинчи томондан қаҳрамон характери ички ва ташқи ҳаракат уйғунлиги жараёнида кўрсатишга эришади.

Гувоҳи бўлганимиздек, киноривоятда умрининг болалик (“Оролбола”), ўсмирлик (“Оролтой”), йигитлик (“Оролбой”) давларини ортда қолдириб, эндиликда ҳаётининг кексалик босқичига қадам қўйган шахс (“Орол бобо”) ҳаёти тасвирланган. Асл исми унитилиб кетган, қадрдон денгизидан айрилган балиқчи Орол бобо доимий ҳамроҳи бўлмиш севимли қайиғини уйининг томига чиқариб, эъзозлаб келади. Унинг ўз шогирдлари билан биргаликда янги қайиқлар ясаб, яхши одамларнинг томларига ўрнатиши билан боғлиқ тафсилотларда мажозий талқин билан бир қаторда, қаҳрамон табиатидаги девонавор орзулар ҳам бўй кўрсатади. Аслида, асарнинг театр саҳнасига мўлжалланган варианты: “Танҳо қайиқ ёхуд девонанинг орзуси” тарзда номланганида айнан шу жиҳат назарда тутилган эди.

Англашиладики, Орол бобо зоҳиран девонасифат чолдай туюлса ҳам, аслида у теран ихлос ва қанот кишиси. Шунинг учун ҳам у Орол денгизининг қуришини: “Ичига шайтон оралаган бандалар Худонинг ғазабини кўзғагани” билан изоҳлайди. Ўғлининг “даъват”ларига кўниб, кўч-кўронини орқалаб шаҳарга кетиши ота-боболари ва жуфти ҳалоли хоки тوروب бўлган азиз маскан ҳамда бир умрлик қадрдон эшқагию қайиғига хиёнат деб билади. (179-180-б.) Ўзи ясаган қайиқларни имон-эътиқодли, ҳалол ва пок кишиларнинг томларига ўрнатишдан чарчамайди. Чунки том бошидаги қайиқлар бобонинг осмондан ёмғир, денгиздан сув сўраш билан боғлиқ илтижоларининг моддий рамзларидир. (183-б.)

Албатта, Орол бобонинг хатти-ҳаракатлари ўғли Қалимбет, кизи Гулзира ва унинг дугонаси Роҳат Собировна, Ўтаган (севимли шогирди Генжамуроднинг отаси) сингари ҳар нарсдан иқтисодий манфаат изловчи, улуғ мақсадлардан мосува кимсаларга “девона”лик бўлиб туюлади. Айниқса, хотин киши соясида бизнес қилишдан ор қилмай, уни депутатликка кўтарган яқинлари ҳомийлигида ошиғи олчи бўлиб яшаётган Гулзира ўзини замонавий, отасининг “қилиқлари”ни эса савдойилик деб ҳисоблайди. Шунинг учун у ўз падари бузрукворини жиннихонага тиқишгача бориб етади. Таъкидлаш ўринлики, чолнинг бу масканга ётқизирилиши ва яхши кишилар кўмагида сирли

тарзда қутулиши билан боғлиқ ўринларда эртакона баён ва детектив талқинлар ҳам кўзга ташланади. Бот-бот кадр ортидан сеҳрли овоз эшитилиб туради. Бу овоз Орол бобога отамерос балиқчилик касби, ўз кечмиши, хусусан севгилиси Ойкумуш билан боғлиқ ёрқин хотиралар ва бутун қилмиш-қидирмишларини эслатиб туради. Афсуски, драматург “овоз” деталини бош қахрамон қалб нидоси даражасига юксалтира олмайди.

Аён бўладики, замон инсон ва она табиатда ўз нуқсини қолдирган. Бироқ, отамакондаги ўзгаришларнинг барчаси Орол бобонинг ҳаёти, аниқроқ айтганда, у умргузаронлик қилаётган манзил-маъвога чамбарчас боғланган қисмати билан боғлиқ тарзда юз берган. Бир инсон умрига тенг фурсатда содир бўлган мудҳиш ҳодиса – денгизнинг олисларга чекиниб, ўрнида қум бўронли саҳронинг пайдо бўлиши ўзининг бутун ижтимоий-маънавий залвари билан чолнинг ичида, азиз хотираларида яшайди.

Асарнинг хотима қисмида энақайиқни эъозлаган оқ қалпоқли Орол бобо ва тўрт навқирон ўғлон (Жумабой, Тиловберган, Генжамурод, Амет) ташналик азобидан қийналишади. Албатта, Э.Аъзам бу ташналикка рамзий маъно юклашга интилган. Бу ҳол қахрамонлар фикрини денгиз ҳақидаги азиз хотиралар, унга бўлган соғинч, уммонга етиш орзуси ва муттасил олға интилиш ҳисси тарқ этмаганида намоён бўлади. Муҳими, мақсади аниқ бўлган қахрамонлар бир нафас ҳаракатдан тўхташмайди. Покиза ниятлари уларнинг умидларига қанот бағишлайди.

Хуллас, Э.Аъзамнинг “Танҳо қайиқ” киноривоясида объектнинг пластик образи яратилган бўлиб, асарда мужассам бош ғоя унинг рамзий-мажозий мазмуни, ахлоқий-фалсафий ва дидактик моҳиятини белгилаб беради. Демак, киносценарий кино асари адабий ва ғоявий-бадиий асосини ташкил қилади.

Research Science and
Innovation House